

Lenin, Bismarck och det tyska kolonialväldet

AV GUNNAR FALKEMARK

1.1. Inledning

Perioden 1870–1914 är en av de mest skickelse-diga och avgörande i mänsklighetens historia. Den industriella revolutionen sprider sig till allt fler stater; ingen del av världen förblir opåverkad av dess väldiga kraft. Stormaktspolitiken kännetecknas av oerhörda motsättningar, som kulminerar i världsbranden i augusti 1914. I periodens inledning är alla stormakter europeiska; mot periodens slut har – genom USA:s och Japans vinnande av stormaktsstatus – den europeiska hegemonin brutits. Det kanske mest frapperande draget hos detta knappa halvsekel är emellertid uppkomsten av världsomspännande kolonialvälden. Stavrianos talar med rätta om "the greatest land grab in history" (1981, s 42). Aldrig någonsin har så väldiga områden annekterats på så kort tid.

Trots de intensiva stormaktskonflikterna kännetecknas det slutande 1800-talet och det begynnande 1900-talet likväl av en utbredd framtidstro. Teknikens framsteg skulle, tänkte man sig, eliminera den materiella nöden, kolonialismen skulle innebära att den västerländska civilisationens välsignelser spreds till alla delar av jordklotet och förnuftet skulle sas i sista instans förhindra omfattande krig mellan stormakterna. Världskrigets ohyggliga realitet grusade effektivt denna ljusa framtidsoptimism. Författaren Stefan Zweig har beskrivit hur de olika konstarternas förvandling efter kriget speglade en tillvaro, vilken i sin hemskhet blivit obegriplig:

"Det nya måleriet förkastade allt vad Rembrandt, Holbein och Velasquez skapat och började hänge sig åt de vildaste kubistiska och surrealistiska experiment. Överallt förkättrades det begripliga, melodien i musiken, likheten i porträttet, klarheten i språket" (1943, s 249).

Det finns många olika förklaringar till utbrottet av det första världskriget.¹ Enligt Lenins inflytelserika teori om imperialismen stod orsakerna att

finna i den oförsonliga rivalitet mellan de kapitalistiska stormakterna, som uppkom i och med det ekonomiska systemets övergång från "konkurrenskapitalism" till "monopolkapitalism". Att imperialismen var den avgörande orsaken till kriget är en uppfattning som hyllats inte bara i marxistiska kretsar. Vid fredsförhandlingarna i Versailles, där Tyskland av segermakterna utpekades som ensamansvarig för det förhärjande kriget, hävdade den tyske utrikesministern greve Brockdorff-Rantzau bl a:

"Man fordrar av oss, att vi skola bekänna oss såsom allena skyldiga till kriget. En sådan bekännelse skulle i min mun vara en lögn. Vi äro långt ifrån att vilja fritaga Tyskland från varje ansvar för att det kommit till detta världskrig . . .

Ingen av oss vilja väl påstå, att olyckan började sitt förlopp först i det ödesdiga ögonblick, då Österrike-Ungerns tronföljare föll offer för mördarhänder. Under de senaste femtio åren har alla europeiska staters imperialism kroniskt förgiftat det internationella läget. Vederställningens politik, liksom expansionspolitiken och missaktningen för folkens självbestämmanderätt ha bidragit till uppkomsten av den Europas sjukdom, som upplevde sin kris i världskriget" (Citerat i Essén, 1940, s 281).

Föreliggande uppsats ingår i ett större arbete, som avser att belysa epoken 1870–1914. Olika teoriers förklaringskraft kommer att prövas på – i första hand – det tyska kejsardömet expansiva utrikespolitik. Jag kommer i denna uppsats att begränsa mig till en kritisk granskning av Lenins imperialismsteori. Denna granskning kommer att utföras så, att teorin konfronteras med två viktiga områden: (1) kapitalströmmarnas faktiska destinationsorter under ovannämnda tidsperiod och (2) drivkrafterna bakom det tyska kolonialväldets uppkomst och utveckling. Jag ämnar i det större verket vidga analysen till att gälla dels den Wilhelmska epokens vittfamnade *Weltpolitik* och dels – vid sidan av Lenins teori – två andra ut-

rikespolitiska teorier (Schumpeters teori och den sk realismen).

Låt mig inledningsvis, ange några skäl till att den leninistiska teorin fortfarande är värd vetenskaplig uppmärksamhet. Kritik av teorin ingår närmast rutinmässigt i de flesta böcker om internationell politik, som har åtminstone ett visst mått av teoretisk ambition. Likväl har den en märklig förmåga att vinna nya anhängare. Några relativt fårska exempel må anföras. Kiernan gör gällande, att Lenins teori är "the only serious theory of imperialism ever put forward" (1974, svii–viii). Kemp ser teorin som ett "genialt utkast", som kommer "mycket nära en tillfredsställande behandling av problemet" (1972, s 107–8). Cardoso, ett välkänt namn inom den sk beroendeskolan säger: "den mest betydelsefulla behandlingen hittills av teorin om den imperialistiska kapitalismen återfinns som bekant i Lenins arbeten" (citerat i Blomström och Hettne, 1981, s 104). Och Szymanski – för att välja ett sista exempel – konkluderar efter en omfattande studie av USA:s roll i dagens "världskapitalistiska" system ". . . the theory by Lenin . . . , with some important exceptions and qualifications, holds up fairly well as an analysis of contemporary imperialism" (1981, s 523).

1.2 Lenins teori om imperialismen

År 1916 – mitt under brinnande världskrig – sitter Lenin som landsflyktning i Zürich och författar sitt berömda arbete om imperialismens orsaker – *Imperialism, the highest Stage of Capitalism* (1939). Huvudsyftet är att för den internationella socialiströrelsen klargöra kapitalismens verkliga natur och – samtidigt – avslöja "borgerliga" professors verklighetsförvrängningar liksom den "småborgerliga" reformismens klassförräderi. Uppenbarligen ser Lenin sin bok som ett led i kampen för den proletära världsrevolutionen. Boken bär undertiteln "A popular Outline". Det är emellertid obestridligt att han försöker ge en vetenskapligt korrekt skildring av verkligheten.² Så har också i allmänhet både vedersakare och anhängare uppfattat saken. Jag kommer här att behandla den leninistiska teorin som vilken vetenskaplig teori som helst.

När man ställs inför en teori är det viktigt att först klargöra vad för slags företeelser teorin egentligen försöker *förklara*? Vad gäller Lenins teori så avser de förklarande ambitionerna främst följande:

- (i) Den väldiga koloniala och imperialistiska flodvågen mot slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.
- (ii) Orsakerna till det första världskrigets utbrott.
- (iii) Nödvändigheten av en serie krig mellan stormakterna så länge det kapitalistiska systemet består.
- (iv) De uteblivna revolutionerna i de högt utvecklade kapitalistiska staterna.

Vilka är då de *mekanismer* som teorin urskiljer för att förklara (i)–(iv)?

Lenin hävdar, inledningsvis, att imperialismens orsaker måste sökas i grundläggande *förändringar* inom det kapitalistiska systemet och – därmed – inom de högst utvecklade kapitalistiska staterna. De åsyftade förändringarna består i en övergång från en kapitalism, som utmärks av omfattande konkurrens mellan många små och medelstora företag, till en typ av kapitalism där de olika branscherna helt domineras av ett litet antal jätteföretag. Lenin är något obestämd vad gäller fastställandet av *när* denna övergång från "konkurrenskapitalism" till "monopolkapitalism" äger rum. Vad som är klart, är att den förras höjdpunkt infaller under 1860- och 70-talen (1939, s 20, 77). Likaså är det klart, att den senare är *fullt* utvecklad vid början av 1900-talet (ibid, s 20). Eftersom det är det monopolkapitalistiska stadiet som, enligt Lenin, utmärks av virulent imperialism är dateringsfrågan betydelsefull. Den för epoken före det första världskriget så utmärkande *kolonialismen* får en explosionsartad utveckling först efter 1880 och är – i stort sett – avslutad vid sekelskiftet. Om det således är (egenskaper hos) den fullt utvecklade monopolkapitalismen³ som orsakar imperialismen, skulle Lenins teori inte kunna förklara – och inte heller vara avsedd att förklara – den formella typ av imperialism som kolonialismen utgör.⁴

Ovannämnda tolkning är emellertid mindre rimlig. Det synes uppenbart, att Lenin verkligen önskade förklara den uppblussande kolonialismen (men, förvisso, icke bara denna). Det är viktigt att inse, att monopolkapitalismen inte måste vara *fullt* utvecklad för att besitta förklarande kraft. Låt oss inte glömma, att Lenin faktiskt knyter samman en *partiellt* utvecklad monopolkapitalism med den koloniala erövringsperioden:

"We saw . . . that the apex of pre-monopoly capitalist development, of capitalism in which free competition

was predominant, was reached in the 'sixties and 'seventies of the last century. We now see that it is *precisely after that period* that the 'boom' in colonial annexations begins, and that the struggle for the territorial division of the world becomes extraordinary keen" (ibid, s 77. Kursivering i originalet).⁵

Lenin anger fem drag som typiska för det skede som uppkommer när konkurrenskapitalismen definitivt tillhör det förflutna:

- 1) The concentration of production and capital developed to such a high stage that it created monopolies which play a decisive role in economic life.
- 2) The merging of bank capital with industrial capital, and the creation, on the basis of this 'finance capital', of a financial oligarchy.
- 3) The export of capital, which has become extremely important, as distinguished from the export of commodities.
- 4) The formation of international capitalist monopolies which share the world among themselves.
- 5) The territorial division of the whole world among the greatest capitalist powers is completed." (ibid, s 89).

Vad gäller 1) skildrar Lenin den snabbhet med vilken produktionen koncentreras till ett litet antal enheter, som genom olika arrangemang – trustar, karteller och syndikat – går samman för att eliminera konkurrensen. Så kontrollerar, exempelvis, det Rhen-Westfaliska kolsyndikatet redan 1893 mer än 85 % av kolproduktionen i Tyskland. I USA tilltvingar sig oljetrusten Standard Oil Company och ståltrusten United States Steel Corporation dominerande ställningar inom sina resp branscher. Osv. Efter sekelskiftet står blott få produktionsgrenar utanför storföretagens kontroll (ibid, s 23).

Samma väldiga koncentrationstendenser finner vi inom bankväsendet – punkt 2) ovan. I USA behärskas banklivet av två storbanker – Rockefeller och Morgan. I Tyskland har också två banker – Deutsche Bank och Disconto Gesellschaft – ryckt åt sig en tätposition, medan den franska finansvärlden uppvisar en dominans av tre storbanker. Ett principiellt nytt fenomen är den omfattande sammantvinningen av storföretagen och storbankerna. Det mest synbara beviset härpå är de personalunioner mellan dessa som skett på styrelsenivå. En finansoligarki har uppkommit, som sitter som spindeln i ett vittförgrenat nät av bank-, industri- och kommersiella operationer i de kapitalistiska staterna (ibid, kap 2).

Vad gäller 3), så utgör varuexporten den viktigaste inkomstkällan under konkurrenskapitalismen, under det att kapitalexporten har övertagit denna roll under monopolkapitalismen. Storbritannien, Tyskland och Frankrike går i spetsen för en kapitalexport, som kommit att anta gigantiska dimensioner.⁶ Orsakerna till kapitalexporten står, enligt Lenin, att finna i det förhållandet, att de inhemska investeringsmöjligheterna kraftigt försämrats och att, som en följd härav, ett stort kapitalöverflöd uppkommit. Export av kapital till de delar av världen, som erbjuder mer vinstgivande placeringar, har därför kommit att bli nödvändig.

Enligt 4) har en uppdelning av världen mellan block av storkoncerner i olika stater ägt rum, efter det att de olika inhemska marknaderna bemäktigats. Ett slående exempel på dylika "supermonopol" finner vi inom den elektriska branschen. År 1907 sluter AEG i Tyskland och General Electric i USA ett avtal om delning av världen sinsemellan. Konkurrensen upphävs genom att det tyska bolaget får "ensamrätt" på Tyskland, Österrike, Ryssland, Holland, Danmark, Schweiz, Turkiet och Balkanländerna medan dess amerikanska samarbetspartner tilldelas USA och Kanada. Oljemarknaden erbjuder ett annat exempel, den internationella rälskartellen ett tredje. Osv. Lenin betonar den instabila karaktären hos dessa olika kapitalistförbund. Ändrade styrkeförhållanden ger upphov till nya konstellationer av supermonopol, alltså omfördelning av världens marknader (ibid, kap 5).

Punkt 5) innebär, att ingen del av världen står utanför de kapitalistiska stormakternas kontroll. Detta betyder emellertid inte att hela världen är styckad i formellt annekterade områden-kolonier. De ledande stormakterna har obestridligen byggt upp väldiga koloniala system, men vid sidan av dessa existerar andra former av ekonomisk exploatering. Dessa senare exploateringsformer existerar i officiellt självständiga stater, vilka dock är "enmeshed in the net of financial and diplomatic dependence" (ibid, s 85). "Halvkoloniala" länder som Persien, Kina och Turkiet är formellt självständiga men imperialismen undergräver alltmer denna självständighet. "Persia is already almost completely a colony; China and Turkey are on the way to becoming colonies." (ibid, s 79–80). En annan typ av beroende av de imperialistiska stormakterna återfinns vi i Latinamerika, som exempelvis i Argentina. En tredje typ av beroende uppvisar Portugal, som själv är

en kolonialmakt, men vars position vilar på en annan kolonialmakts välvilja (Storbritannien).

En ofta försummad aspekt av Lenins teori är att ovanstående typer av icke-koloniala beroendeformer betraktas som *övergångsstadier* (ibid, s 85). Kolonial status är – så resonerar Lenin – det sas naturliga slutstadiet för den beroende stat, som inte lyckas tillämpa sig egen stormaktsställning (vilket, exempelvis, Japan varit i stånd till).

”The necessity of exporting capital also gives an impetus to the conquest of colonies, for in the colonial market it is easier to eliminate competition, to make sure of orders, to strengthen the necessary ‘connections’, etc, by monopolist methods (and sometimes it is the only possible way)” (ibid, s 84).

Och det tillfogas:

”Colonial possession alone gives complete guarantee of success to the monopolies against all the risks of the struggle with competitors, including the risk that the latter will defend themselves by means of a law establishing a state monopoly.” (ibid, s 82).

I ett viktigt avseende är Lenin oklar. Jag avser då relationen mellan 4) och 5) ovan. Två parallella förlopp beskrivs; Å ena sidan världens uppdelning mellan *internationella* supermonopol, dvs mellan monopolföretag från *olika* stormakter, och, å den andra sidan, en uppdelning av världen mellan de olika *stormakterna*. Om hur dessa förlopp förhåller sig till varandra lämnas läsaren i ovisshet. Till skillnad från Lenin behandlar Bucharin, som ju lanserat en besläktad imperialism-teori, detta problem uttryckligen.

Liksom Lenin uppmärksammar Bucharin bankernas roll i den världsekonomiska utvecklingens olika aspekter.

”Koloniale Unternehmungen und Kapitalexpert nach anderen Kontinenten, Bau von Eisenbahnen und Staatsanleihen, Städtische Strassenbahnen und Waffenfabriken, Goldgruben und Gummipflanzungen, alles das ist mit der Tätigkeit der internationalen Bankkonsortien auf das engste verbunden” (1969, s 62).

Bucharin betonar likväl, att det internationella ekonomiska samarbetets betydelse inte får överskattas. I förhållande till världskapitalismens väldiga omfattning är dess betydelse, hävdar han, inte så stor som det kan förefalla. Många samarbetsprojekt – vilka främst gäller överenskommelser om uppdelning av marknader – har myck- et kortvarig karaktär. En annan starkt motver-

kande kraft framhålles. Samtidigt med en samarbetsprocess ”bringt der Gang der wirtschaftlichen Entwicklung automatisch auch die entgegengesetzte Tendenz zur *Nationalisierung der kapitalistischen Interessen* hervor” (ibid, s 64–5). Bucharin gör gällande, att tendensen till kapitalistsammanslutningar på nationell nivå är starkare än motsvarande tendens på internationell nivå. Någon ordentlig förklaring till de olika tendensernas relativa styrka har jag emellertid inte kunnat finna hos Bucharin.

Med hjälp av ovan redovisade resonemang är det nu möjligt att kortfattat ange *förklaringsmekanismerna* i den leninistiska teorin, dvs att ange *hur* denna förklarar de tidigare uppräknade fenomenen (i)–(iv) (s 3).

Kolonialismen –(i)– får sin förklaring främst i de olika stormakternas strävan att skydda kapitalexporten.⁷ I jakten på räntabla investeringar i mindre utvecklade delar av världen kommer de ledande stormakterna – som alla har stora kapitalöverskott att dras med – att stöta samman. De lönsamma kapitalplaceringarna blir föremål för knivskarp konkurrens. För att skydda sina kapitalplaceringar tvingas de olika stormakterna till aktiva ingripanden. Eftersom innehav av kolonier är det tryggaste sättet att ägna sig åt ekonomisk exploatering blir stormakternas annekteringspolitik således nödvändig.

Vad gäller (ii) och (iii) står förklaringen att finna i det faktum att inga ännu ej exploaterade områden i världen återstår. En uppdelning i kolonier och i ekonomiska inflytelsesfärer har ägt rum. Men eftersom monopolkapitalismen ständigt förvärrar kapitalets överskottsproblem, uppkommer ett ökat behov av ekonomisk expansion. På grund av den redan företagna uppdelningen kan en kapitalistisk stormakt inte expandera utan att det sker på en annan stormakts bekostnad. Den fortsatta ekonomiska expansionen har alltså för stormakternas del blivit ett klassiskt noll-summespel: den enes vinst är den andres förlust, och vice-versa. Och, hävdar Lenin, den nödvändiga ”omfördelningen” kan ej ske på fredlig väg. För att förklara detta förhållande inför han *lagen om den ojämna utvecklingen*. Fördrag mellan kapitalistiska makter om fredlig exploatering och uppdelning i olika ekonomiska zoner kan omöjligen förbli i kraft någon längre tid. De utgör intet annat än en ”vapenvila” mellan krig. Ty, enligt ovannämnda lag, gäller att ”under capitalism the development of different undertakings, trusts, branches of industry, or countries cannot be

even" (ibid, s 119). (En jämförelse mellan England och Tyskland 1850 resp 1900 illustrerar lagen med all önskvärd tydlighet). Med förändrade styrkeförhållanden kommer vapenvilan att brytas. De som ökat sin relativa styrka kommer inte att tveka att med våld tilltvinga sig mer fördelaktiga villkor. Krig är följaktligen oundvikliga så länge det kapitalistiska systemet består.

Vad gäller (iv) – slutligen – så framlägger Lenin en renodlad konspirationsteori. Den ekonomiska utbyggnaden som imperialismen innebär är utomordentligt lönsam för de härskande klasserna. Dessa har därför råd att använda en del av uppkomna monopolvinster till bestickning av delar av arbetarklassen. Sålunda: den monopolkapitalistiska exploateringen "makes it economically possible ... to corrupt certain sections of the working class, and for a time a fairly considerable minority, and win them to the side of the bourgeoisie of a given industry or nation against all the others" (ibid, s 126). Den framväxande reformismen förklaras alltså med att de ledande skikten inom arbetarklassen förleds att identifiera sina intressen med borgarklassens intressen. Reformismen som klassförräderi ses således som en framgångsrik machiavellisk taktik från borgarklassens sida.

2.1 Inledning till utvärdering av Lenins teori

Enligt Lenin är, som vi sett, kapitalexporten den främsta drivkraften bakom imperialismen årtiondena före det första världskriget. Att söka spåra ett kausalt samband mellan fenomenen imperialism och kapitalexport under denna tidsperiod är ingalunda långsökt. Imperialismen i båda sina gestaltningar – formell och informell – är, som påpekats, ett ytterst påfallande drag här. Likaså är kapitalexportens omfattning under detta skede utomordentligt imponerande. Utan tvekan utgör perioden före den stora världskatastrofen kapital-exportens gyllne epok. Varken förr eller senare har en så stor andel av de ledande kapitalistiska makternas förmögenhet varit placerad utomlands. Den årliga nettoutlåningen från Storbritannien – den ledande kapitalexportören – utgjorde under perioden 1870–1913 hela 5,2 procent av BNP. Frankrike och Tyskland var också viktiga kapitalexportörer – om än inte i samma väldiga omfattning som Storbritannien. För Frankrikes del svarade den utländska (netto-)utlåningen för mellan 2 och 3 procent av BNP, medan motsvarande siffra för Tysklands vidkommande var knappt 2 procent (Green och Urqu-

hart, 1976, s 244). Som jämförelse kan nämnas, att nettoutlåningen från de ledande kapitalistiska makterna efter det andra världskriget varit snarare under än över 1 procent (Edelstein, 1982, s 3). Cairncross ger oss en uppfattning om den oerhörda brittiska kapitalexporten genom att påpeka, att för USA:s del skulle (vid mitten av 1900-talet) en motsvarande investeringsnivå kräva *hela* Marshall-hjälpen *två* gånger om året (!) (Cairncross, 1953, s 3).

Alltså: Kapitalexport och imperialism är två ytterst frapperande drag hos årtiondena före 1914. Finns det då – som Lenin gör gällande – ett kausalt samband här? Någon allmän enighet om svaret på denna fråga existerar ej. För John Strachey är dock svaret uppenbart: "only the intentionally blind will deny a connection between them" (1959, s 124). Kenneth Waltz är likaså säker på sin sak. Ett faktiskt studium av Lenins påstående om sambandet mellan nämnda fenomen är, enligt honom, "fully sufficient to refute the theory" (1979, s 24). Min enkla fråga är: Hur är det *egentligen*? Svaret härpå skall jag försöka finna genom att, som nämnts i 1:1, (1) granska kapitalexportens faktiska flöden och (2) studera drivkrafterna bakom den tyska kolonialismens uppkomst och utveckling.

Jag vill starkt understryka begränsningen av föreliggande studie. Det är bara den *formella* formen av imperialism som här studeras. Till imperialismen räknade ju Lenin också stormakternas intensiva tävlan om att etablera inflytelsefärer och ekonomiska zoner utan att formell annektering kommer till stånd. Denna begränsning kan sakligt motiveras; dels är kolonialismen ett av de fenomen som Lenin försöker förklara och dels är det – naturligtvis – *samma* drivkrafter, som antas ligga bakom de olika formerna av imperialism.⁸

2.2 Kapitalexportens struktur

Det är ett märkligt faktum att i Lenins bok om imperialismen, är det kapitel som behandlar kapitalexportens faktiska omfattning och geografiska fördelning det allra kortaste – enbart 6 sidor. Efter att ha förklarat varför ett överskottskapital uppkommit – "... owing to the backward state of agriculture and the impoverished state of the masses capital cannot find 'profitable' investment" (ibid, s 63) – presenterar Lenin två små tabeller. Den ena av dessa beskriver omfattningen och utvecklingen av Storbritanniens, Frankrikes och Tysklands utlandsinvesteringar under halvseklet före 1914. I den andra tabellen redogörs

för dessa investeringars geografiska fördelning. Tabellen består av en tämligen meningslös uppdelning på olika världsdelar. Något försök att skilja mellan kolonier/icke-kolonier, gamla/nyförvärvade kolonier o dyl görs inte. I texten konstateras bara, helt kort, att den brittiska kapitalexporten främst går till kolonierna, medan detta inte är fallet för Frankrikes och Tysklands del (ibid, s 63–5).

Man måste dock vara klar över att statistiken vad gäller kapitlexporten när Lenin utförde sin studie var otillfredsställande. Efter det första världskriget har situationen härvidlag successivt förbättrats. Låt oss därför – i ljuset av modernare statistik – litet noggrannare studera kapitlexportens struktur före 1914. Vi börjar med den ledande nettoutlånanaren i världen under detta tidskede.

2.2.1 Storbritannien

1913 hade britererna mer än en fjärdedel av sin totala nationella förmögenhet placerad utomlands (Feis, 1930, s 14). Under perioden 1875–1914 ökade utlandsinvesteringarna med 250 procent (Cairncross, 1953, s 4). Som ledande kreditgivare svarade Storbritannien för mer än 40 procent av de samlade utlandsinvesteringarna (Thomas, 1967, s 10). Den geografiska fördelningen (i procentenheter) av den brittiska kapitlexporten framgår av tabell 1:

Som framgår av tabell 1 är USA – en *fd* brittisk koloni – den enskilt största mottagaren av brittiskt kapital. Det är också notabelt, att *inom* imperiet sker den största kapitlexporten till länder, som befinner sig i en process mot allt större politiskt självbestämmande. Det är vidare slående hur litet kapital som investeras i de kolonier, som förvärvats efter 1876 – för att nu ta den brytpunkt, som Lenin själv väljer för att markera övergången till monopolkapitalismen. Här finner vi – om vi undantar Sydafrika – endast 2,6 procent av de samlade utlandsinvesteringarna. En

uppräknning av de stater och områden, som Storbritannien förvärvar och erövrar efter nämnda årtal, torde ge en fingervisning om varför kapitalexporten här är så blygsam: Sokotra, Cypern, Walvis Bay, Baluchistan, Norra Borneo, Egypten, Papua, Somalia, Kenya, Ashanti, Zululand, Brunei, Gilbertöarna, Uganda m fl (Barrett-Brown, 1974, s 186).

Det råder ingen tvekan om att den brittiska kapitlexporten var lönsam – och detta i accelererande omfattning. "While in the eighties only about 4 per cent of the national income was being drawn from ownership abroad, by 1903 it had risen to 7 per cent, and at the outbreak of the war did not fall far short of 10 per cent (Feis, 1930, s 16). Enligt Lenins teori sker, som vi sett, en kapitalets utvandring på grund av högre avkastningsnivåer än i moderlandet. I fallet Storbritannien ger statistiken Lenin rätt. Utlandsinvesteringarna *var* mer lönsamma än de inhemska. Avkastningen på utländska värdepapper låg 1 à 2 procentenheter högre än vad som var fallet på hemmaplan. Men det var främst för lån *utanför* imperiet som skillnaden var markant. För imperiets del var avkastningen endast obetydligt högre än avkastningen av kapital placerat i hemlandet (Cairncross, s 227).

Det har påpekats, att investeringsaktiviteten i de områden som inlemmades i imperiet efter 1876 var relativt obetydlig. Det bör då tillfogas, att utan stöd och påtryckning från den brittiska statens sida hade den varit än blygsammare. Genom bl a lånegarantier sökte staten intressera det privata kapitalet för de koloniala nyförvärven (Feis, s 22). Även om investeringarna i dessa förblev blygsamma, skedde likväl en ökning av imperiets betydelse *totalt* sett för kapitlexportens del. Saul påpekar, att "from the mid-70's onwards investment in the Empire became more and more important" (1960, s 67). Mellan 1860 och 1885 skedde en särskilt snabb tillväxt. De koloniala investeringarnas andel av de totala in-

Tabell 1

Inom-imperiet	47,3 %	Utom-imperiet	52,7 %
Kanada och Newfoundland	13,7	USA	20,1
Australien och Nya Zeeland	11,1	Argentina och Brasilien	12,4
Sydafrika	9,8	Övriga Latinamerika	7,6
Indien	10,1	Europa	5,8
Övriga	2,6	Övriga	6,7

Källa: Feis (1930, s 23). (Min bearbetning.)

vesteringarna ökade från en tredjedel till drygt hälften (Cairncross, s 183). Härefter tycks dock, som framgår av Feis siffror i tabell 1, en viss tillbakagång ägt rum.⁹

Det råder ingen tvekan om att kapitalexporten spelade en positiv roll för den brittiska ekonomins hälsa. Ekonomerna Zimmermann och Grumbach (1953) visar, med hjälp av regressionsanalys på basis av statistiskt material från perioden 1890–1910, att kapitalexporten ökade i tider av sviktande inhemsk efterfrågan och faktiskt bidrog till ökad export av brittiska varor. Härigenom medverkade kapitalexporten till ekonomisk återhämtning i tider av ekonomisk tillbakagång. Utan kapitalöverföringarna till utlandet skulle följaktligen de ekonomiska problemen varit värre än vad som nu var fallet. Det finns dock ett problem med Zimmermanns och Grumbachs analys. De önskar peka på det kausala sambandet mellan export av kapital och kolonialism. Som emellertid Cohen påpekat, misslyckas de i detta uppsåt. Eftersom de inte särskiljer kapitalets destinationsorter, dvs om dessa är belägna *utom* eller *inom* imperiet, kan något sådant samband omöjligt påvisas i deras analys (Cohen, 1973, s 65).

2.2.2 Frankrike

Redan innan man drabbades av de smärtsamma förlusterna i samband med kriget mot Preussen (1870–71), hade Frankrike varit ett kapitalexporterande land. Så snart det stora skadeståndet, som de segerrika preussarna pålagt fransmännen, var betalt (1873), återupptogs den utländska låneverksamheten. Under halvseket fram till världskriget tävlade Paris med London om att vara världens kreditmetropol (Feis, s 33).

1914 utgjorde lån och investeringar som Frankrike placerat utomlands ungefär en sjättedel av

den totala franska nationella förmögenheten. Dess nationalekonomiska betydelse var också allt annat än negliabel. Medan avkastningen 1885 var 2 procent av nationalinkomsten, hade siffran 1900 stigit till 4 procent för att vid krigsutbrottet utgöra nästan 6 procent (Feis, s 48). De utländska kapitalplaceringarnas geografiska fördelning (1914) framgår av tabell 2:

Två drag i tabell 2 faller genast i ögonen. För det första ser vi, att ett enskilt land – Ryssland – ensamt svarar för en fjärdedel av de franska utlandsinvesteringarna. Förklaringen till denna massiva kapitalöverföring, som till stor del bestod av franska småsparares lån till den ryska staten, finner vi i en strävan att cementera den militär-politiska alliansen mellan Paris och S:t Petersburg. För det andra noterar man koloniernas relativa betydelselöshet. Mindre än 10 procent av kapitalexporten har funnit sin väg till de franska besittningarna i Afrika och Asien. Koloniernas betydelse i detta avseende ökade dock. Vid sekelskiftet var de koloniala besittningarnas andel blott 5 procent (Feis, s 51).

Liksom i fallet Storbritannien hade kapitalexporten till kolonialväldet varit mindre om inte franska staten aktivt uppmuntrat investeringar här. Rent generellt gäller, att de franska utlandsinvesteringarna i ovanligt hög grad styrdes av andra faktorer än strikta lönsamhetsberäkningar. Feis konstaterar:

”French foreign lending was not dominated by careful, objective measurement of economic opportunity. Guided and often controlled by government and the opinions of the financial institutions, it was swayed by antipathies and sympathies, traditional, emotional, political ... To retrace the history of French foreign lending would be ... almost equivalent to writing the history of French political sympathies, rapproachments, vague dreams of influence, alliances in arms” (ibid, s 50).

Tabell 2

Inom-Europa	61 %	Utom-Europa	39 %
Ryssland	25	Kolonierna	9
Turkiet (inkl dess asiatiska del)	7	Egypten, Suez och Sydafrika	7
Spanien och Portugal	9	USA, Kanada och	
Österrike-Ungern	5	Australien	4
Italien	3	Latinamerika	13
Balkanstater	6	Asien	5
Övriga	7		

Källa: (Feis, s 51). (Min bearbetning.)

Bristen på förutseende från kapitalplaceringarna sida var slående. En stor del av de franska spararnas utlandslån – cirka två tredjedelar – gick nämligen förlorade (Cairncross, s 224). Så fick man, exempelvis, inte en franc tillbaka av de väldiga lånen till Ryssland. Bolsjevikerna avskrev helt alla lån som tsarregimen tagit på sig. I ett avseende var investeringarna rationella, nämligen vad gäller kapitalplaceringar i kolonierna. Ziebur konstaterar: "Der Grund liegt auf der Hand: Kapitalexport nach den unterentwickelten Kolonien rentierte sich kurzfristig überhaupt nicht und langfristig in ungewisser Weise" (1971, s 114).

Det är för övrigt diskutabelt om den franska kapitlexporten alls kan motiveras med högre avkastning utomlands än vad som kunde erbjudas i hemlandet. Cairncross företräder den åsikten, att skillnaden i lönsamhet på det hela taget var betydelselös. Vid sekelskiftet var det till och med så, hävdar han, att avkastningen i genomsnitt var något högre på inhemska värdepapper (1953, s 225). Feis, däremot, intar en motsatt uppfattning. Enligt hans beräkningar låg avkastningen på utlandsinvesteringarna drygt en procentenhet högre än på investeringarna i hemlandet (1930, s 36). I en tekniskt komplicerad fråga som denna, där två välrenommerade forskare företräder motsatta uppfattningar, finner jag själv agnostikerns position klokast.

Det bör tillfogas, att Cairncross faktiskt gör gällande, att fransk industri, som ett resultat av kapitlexporten svälto föddes på kapital (1953, s 225). Om Cairncross har rätt, skulle således inte något överskottskapital i Lenins mening ha förelagat i Frankrike.

2.2.3 Tyskland

Enligt filosofen Voltaire utgjorde Tyskland en region, som var dömd till evig fattigdom. Utveck-

lingen från mitten av 1800-talet kom emellertid att eftertryckligt kullkasta denna dystra profetia. Mellan 1850 och 1870 lades grundvalen för Tysklands industriella revolution. Efter enhetsstatens förverkligande 1871 skedde fenomenalt snabba ekonomiska framsteg. En viktig orsak till de ekonomiska framgångarna var, framhåller ekonomihistorikern Dillard, den stora vikt, som lades vid vetenskapens tillämpning inom det ekonomiska livet (1967, kap 17).

Före första världskriget låg det tyska riket – med cirka 13 procent av de totala utlandslånen – på tredje plats i kapitlexportligan (Thomas, 1967, s 10). De utländska kapitalplaceringarna inbringade ungefär 3 procent av den totala nationalinkomsten. Vid sekelskiftet låg siffran mellan 3 och 4 procent och sjönk således därefter något (Feis, s 72). I jämförelse med Storbritannien och Frankrike är uppgifterna om den tyska kapitlexportens storlek dock mer osäkra. Feis anger de sammanlagda utlandsinvesteringarna (1914) till 23,5 miljarder mark (ibid, s 74). DDR-forskaren Nehls presenterar ett betydligt högre belopp – 31 miljarder mark (1963, s 67). Born hävdar, med utgångspunkt från den franska kapitlexportens storlek, som omräknad i mark omspände 36 miljarder, att Feis kommer sanningen närmast. Om Nehls belopp vore riktigt, påpekar Born, skulle den tyska kapitlexporten varit nästan i nivå med den franska. Flera skäl talar dock, enligt honom, för att fransmännens kapitlexport var betydligt mer omfattande än tyskarnas (1985, s 77).

I tabell 3 framgår de tyska utlandsinvesteringarnas geografiska fördelning. Feis understryker, att siffrorna endast är grova approximationer.

Vi observerar här att Nord- och Sydamerika svarar för en tredjedel av den tyska kapitlexporten. I Europa intar alliansbrodern Habsburg en

Tabell 3

Inom-Europa	53,2 %	Utom-Europa	46,8 %
Österrike-Ungern	12,8	Afrika (inkl de tyska kolonierna)	8,5
Ryssland	7,7	Asien (inkl de tyska kolonierna)	4,3
Balkanländerna	7,2	USA och Kanada	15,7
Turkiet (inkl asiatiska delen)	7,7	Latinamerika	16,2
Frankrike och Storbritannien	5,5	Övriga	2,1
Spanien och Portugal	7,2		
Övriga	5,1		

Källa: Feis (1930, s 74). (Min bearbetning.)

tätposition. Investeringarna i Afrika och Asien uppgår till nästan 13 procent. Det måste emellertid betonas, att i dessa siffror inkluderas även områden utanför det tyska kolonialväldet. Feis ger ingen upplysning om hur stor del av utlandsinvesteringarna, som speciellt tillkommer de tyska besittningarna. Det är överhuvudtaget svårt att i den engelskspråkliga litteraturen finna upplysning härom. I den växande tyska litteraturen om det egna kolonialväldet står dock hjälp att finna. Wehler anger i sin monumentala skrift *Bismarck und der Imperialismus*, att investeringarna i kolonierna vid krigsutbrottet utgjorde 500 miljoner mark, dvs blygsamma 2 procent (1969, s 411). Vi kan notera en viss uppgång här. 1884 var motsvarande siffra 60 miljoner och 1904 hade en ökning skett till 100 miljoner (ibid, s 411). Relaterar vi dessa belopp till Hoffmanns uppgifter år för år av den tyska kapitalexportens omfattning efter 1852 erhåller vi följande jämförelsetal: 1894 utgör de koloniala investeringarna 0,5 procent och 1904 0,6 procent (Hoffmann, 1965, s 262).

De tyska investerarnas entusiasm för de egna kolonierna måste betecknas som synnerligen behärskad. Om vi räknar bort de "patriotiska" investeringarna, dvs de kapitalplaceringar som tillkommit efter statliga vädjanden till finanskretsarnas fosterlandskärlek, återstår inte särskilt mycket. Vad gäller de tyska investeringarna i Afrika var 75 procent placerade *utanför* de egna kolonierna, till största delen i *brittiska* kolonier (Nehls, s 67).

Ett ständigt problem för det tyska kolonialväldets utveckling var brist på kapital. Därför inviterades *brittiskt* kapital; främst gällde detta Kamerun och Sydvästafrika, nuvarande Namibia (Henderson, 1962, s 58).

2.3 Slutsatser om sambandet mellan kapitalexport och kolonialism

Perioden 1870–1914 valdes (bl a) av det skälet att om det skulle finnas, som Lenin hävdar, ett orsakssamband mellan kapitalexport och kolonialism, så måste detta kunna påvisas *här*. Det är ju under detta tidsintervall, som kapitalexporten når höjder som varken förr eller senare uppnått. Jag skall i sektion 2.3.1 diskutera hållfastheten i Lenins teori mot bakgrund av det faktamaterial, som redovisats i avsnittet 2.2.1–2.2.3. I sektion 2.3.2 behandlas ett klassiskt argument av annat slag, som riktats mot denna teori.

2.3.1 Faktakonfrontation

Låt oss göra ett tankeexperiment. *Om* Lenins teori är sann, vilka slags händelser skulle vi i så fall vänta oss ha inträffat. Resultaten av ett dylikt experiment utgör logiska konsekvenser av teorin. Jag vill här särskilt uppmärksamma fem sådana konsekvenser.

(L1) Inkomster av kapitalexporten utgör en ökande *andel* av nationalinkomsten.

(L1) är en konsekvens av antagandet att kapitalöverskottet successivt ökar och av antagandet att ävkastningen av investeringar utömlands på kapital är högre än på hemmaplan. Konfronterar vi (L1) med data från 2.1–2.3 finner vi här ett relativt gott *stöd* för teorin. I Englands och Frankrikes fall är detta solklart, medan det för Tysklands vidkommande är något tveksamt. På grund av den tyska statistikens något otillförlitliga karaktär kan vi åtminstone konstatera, att någon uppenbar motinstans till den leninistiska teorin här inte föreligger.

Vi har sett, att Lenin betraktar den informella imperialismen som ett övergångsstadium. Följaktligen bör vi förvänta oss:

(L2) Koloniernas relativa betydelse som mottagare av kapital från moderlandet ökar.

En granskning av tidigare presenterade data skänker otvivelaktigt *stöd* åt (L2). Vi finner genomgående, att koloniernas andel av metropolernas totala utlandsinvesteringar ökar. I Tysklands fall är visserligen de totala beloppen små, men tendensen är likväl uppenbar.

En än mer omedelbar följd av antagandet om den informella imperialismen som ett övergångsfenomen är:

(L3) Områden som är föremål för informell imperialism, kommer att annekteras av stormakterna.

(L3) har ett visst stöd. Före det första världskriget delades Kina – särskilt kustområdena – mellan stormakterna. Efter kriget styckades delar av det ottomanska väldet mellan segermakterna. (Storbritannien lade beslag på bl a Irak och Palestina, medan Frankrike tilltvungade sig bl a Syrien och Libanon). Om vi emellertid vidgar tidsperspektivet, blir (L3) eftertryckligt vederlagt. Efter det *andra* världskriget insätter en av-

koloniseringsprocess i ett – med historiskt betraktelsesätt – svindlande tempo.¹⁰

En ytterligare konsekvens av den leninistiska teorin är:

- (L4) Drivkrafterna bakom koloniala förvärv utgörs av finansintressen.

Det bör observeras, att (L4) låter sig tolkas på två sätt:

- (L4a) *Investerare* förmår tvinga de ledande utrikespolitiska beslutsfattarna att slå in på en kolonialimperialistisk väg.

- (L4b) *Investeringsmotiv* utgör de viktigaste motiven för de ledande utrikespolitiska beslutsfattarna vad gäller koloniala erövringar.

Skillnaden mellan de två tolkningarna av (L4) ligger däri, att i (L4a) är finansintressena direkt och personligen pådrivande i annekteringsprocessen. I (L4b), däremot, är dessa intressenter inte nödvändigtvis inkopplade på något direkt och påtagligt sätt, men deras intressen vägleder utrikesledningen. Vi kan tänka oss, att orsaken härtill är ett "systemtryck". Monopolkapitalismens sätt att fungera s a s tvingar på de för utrikespolitiken ansvariga vissa bestämda motiv.

Enbart på grundval av datamaterialet i 2.2.1–2.2.3 kan vi inte uttala oss om sanningshalten hos tolkningarna av (L4). Jag har nämnt förekomsten av s k patriotiska investeringar; men *omfattningen* och *betydelsen* härav kan man *inte* säkert uttala sig om endast genom att studera investeringsströmmar.

En något lösligare formulerad konsekvens av teorin torde vara:

- (L5) Investeringarna i de koloniala nyförvärven – dvs områden annekterade efter 1876 – är "betydande".

(L5) spelar en nyckelroll för kritiken av Lenin.¹¹ När man kan konstatera – som vi gjort i föregående avsnitt – att kapitlexporten till de *nya* besittningarna var blygsam, ser man detta som en avgörande svaghet hos Lenin. Detta sätt att argumentera förefaller mig dock inte särskilt övertygande. Att koloniernas – särskilt de nyligen förvärvade koloniernas – relativa andel av de samlade utlandsinvesteringarna var ganska liten, utesluter ju ingalunda att de specifika förändring-

ar inom kapitalismen, som Lenin urskiljer – finansoligarkiernas uppkomst – faktiskt är den främsta förklaringsfaktorn till den hektiska annekteringsvågen strax före sekelskiftet. Om inga investeringar alls hade gjorts i de nytillträdade territorierna, hade detta naturligtvis inneburit dödsstöten för teorin. Nu förekom de emellertid i viss omfattning. Även om investeringsvolymen inte var så stor som vi – endast vägleda av teorin – skulle förväntat oss, föreligger ingen enkel falsifikation här. Verkligt fatal för teorin vore däremot om de *relativt* små summor, som investerades i kolonierna var uttryck för antingen finansoligarkiernas ointresse eller investeringsmotivets frånvaro i utrikesledningarnas besluts kalkyler. (Jag återkommer till denna fråga).

2.3.2 Ett klassiskt motargument

En vanlig invändning mot Lenins teori är det påtalade sakförhållandet, att inte bara stater som var (netto)kapitalexportörer förde en imperialistisk politik. Även stater, vilka var stora *mottagare* av främmande kapital, deltog med liv och lust i den koloniala huggsexan. De mest framträdande exemplen härpå är Ryssland, Japan, USA och Italien.¹²

Ovanstående invändning är, såvitt jag kan se, ödesdiger *endast* om vi antar att Lenin menar att *netto*-kapitalexport är ett nödvändigt villkor för en imperialistisk politik. Detta är dock en föga rimlig tolkning av teorin. Lenin ser förekomster av överskottskapital som den *främsta* faktorn bakom den aggressiva utrikespolitiken under den undersökta perioden. Andra – bidragande – orsaker utesluts ingalunda.

Ett möjligt tilläggsantagande till den leninistiska teorin vore följande: På grund av de utvecklade kapitalistiska staternas intensiva konfrontationspolitik dras de mindre utvecklade staterna in i maktkampen. Av defensiva skäl tvingas således även stater utan överskottskapitalproblem att försöka skaffa sig koloniala besittningar.¹³ Japan skulle här kunna vara ett "paradigmexempel". Ett problem med detta antagande utgör Rysslands expansionistiska politik. I fallen Italien, Japan och USA kan den expansionistiska politiken ses som en naturlig försvarsreaktion mot de "mognare" staternas imperialism. De senare staternas erövringspolitik infaller ju tidsmässigt före de förras. Rysslands imperialism är däremot, som bekant, av gammalt datum.¹⁴

Av vad som anförts ovan torde framgå, att nå-

gon definitiv "dom" – på basis av här redovisade faktamaterial – över sanningshalten hos Lenins imperialismteori *inte* kan utfärdas. Vissa data talar till förmån för teorin; å andra sidan är vissa svagheter svåra att förneka. För att mer definitivt kunna bedöma teorins hållfasthet räcker det inte med att studera kapitalexportens destinationsorter o dyl. En noggrannare kartläggning av sambandet mellan kapitalexporten och kolonialismens explosionsartade utbredning är nödvändig. Med andra ord: (L4) – och dess båda tolkningar – måste skärskådas närmare.

Jag avser att studera (L4) med utgångspunkt från det tyska kolonialväldets uppkomst och utveckling. Tyskland har valts som fallstudie av flera olika skäl. För det *första* uppträdde Tyskland som kolonialmakt sent; först 1884 – alltså otvetydigt efter Lenins brytningsår 1876 – inleds en aktiv kolonial annekteringspolitik. För det *andra* svarar inget land bättre än Tyskland mot Lenins beskrivning av "finanskapitalismen". Här har sammansmältningen av industri- och bankvärld gått längre än någon annanstans. Det är också i Tyskland som kartellbildningar och liknande tidigast och i störst utsträckning växer fram. Karteller skapas inom flera branscher redan under 1870-talet, för att under 1880 och 1890-talen sprida sig till praktiskt taget alla grenar av industrin (Böhme, 1978, kap 6 och Silverstolpe, 1938, s51). Skall det alls finnas ett kausalt samband mellan framväxten av en "finansoligarki" och kolonialimperialismen måste Tyskland tydligt dokumentera detta – *annars* är det något fundamentalt fel på Lenins teori.

3.1 Inledning

Den 24 april 1884 förklarade den tyske rikskanslern Otto von Bismarck, att de områden i sydvästra Afrika som Bremerköpmannen Lüderitz förvärvat, i fortsättningen skulle stå under det tyska rikets beskydd. Med denna förklaring inleder Bismarck uppbyggandet av vad som kom att bli ett omfattande tyskt kolonialvälde. Under 1884 och 1885 sker i snabb följd en rad proklamationer om tysk överhöghet. Förutom Sydvästafrika (nuvarande Namibia), tillskansar sig tyskarna Togo och Kamerun på Afrikas västkust. I Östafrika förklaras stora områden, motsvarande dagens Tanzania (utom Zanzibar), som tyskt "Schutzgebiet". I Asien tilltvingar man sig stora delar av Nya Guinea och ett antal öar i Stilla havet. Strax före sekelskiftet utvidgas det tyska kolonialväldet med Kiautschou på det kinesiska

fastlandet och Samoaöarna. 1911 förvärfvas, efter en kolonial byteshandel med Frankrike, stora territorier i Centralafrika. Bismarcks aktioner på våren 1884 kom följaktligen att bilda upptakten till en oavbruten kolonial erövringspolitik, som varade fram till världskrigets utbrott.¹⁵

I samband med kriget kom de tyska besittningarna att erövras av fiendesidan. Det är icke desto mindre ostridigt, att bland de tyska krigsmålen ingick ett kraftigt utvidgat kolonialvälde (Gründer, 1985, s213–16). I Versaillesfreden fick Tyskland såsom besegrad part se hela sitt transoceanavälde gå förlorat.

Vad gäller det tyska kolonialväldets uppkomst kommer jag i hög grad att koncentrera mig på Bismarck och undersöka vilka faktorer, som formade hans ställningstaganden. Detta förfaringsätt är berättigat av det skälet, att Bismarck intog en särställning maktmässigt i det – av *honom* – nyskapade tyska riket. Termen "kanslersdiktatur" synes inte malplacerad. Järnkanslerns enastående maktställning är särskilt uppenbar inom utrikespolitiken. För förståelsen av denna är hans överväganden och beslut av avgörande betydelse.¹⁶

Bismarcks "skyddsförklaringar" under perioden 1884/85 representerar en fundamental *omsvängning* i hans uppfattning. Tidigare hade han konsekvent intagit en kolonialfientlig position. Varje framstöt syftande till kolonialt engagemang hade rikskanslern bryskt avvisat. Detta avvisande gällde inte bara olika tyska intressenters yrkande på att få diverse olika transoceanaföretag skyddade av den tyska staten. Sak samma gällde främmande staters erbjudande om tysk överhöghet. Så förklarade sig, exempelvis, fransmännen vid fredsförhandlingarna efter det för dem katastrofala kriget 1870/71 villiga, att avstå sina besittningar i Indo-Kina, om de härmed fick behålla Elsass-Lothringen. Erbjudandet förkastades emellertid. Flera lokala härskare i Afrika och Asien ville i olika sammanhang få Tyskland som skyddsmakt. En sådan önskan uttrycktes av bla Fidji-öarnas härskare 1872 och ett par år senare av sultanen av Zanzibar. Bismarck ställde sig dock kallsinnig till dylika propåer (Aydelotte, 1937, s19).

Som bakgrund till Bismarcks plötsliga annekteringspolitik kan det ha sitt intresse att ange de bevekelsegrunder denne hade för sin tidigare *antikoloniala* uppfattning. Fyra olika skäl synes här ha varit avgörande. För det första skulle innehav av koloniala besittningar kräva en förstklassig

flotta för att försvara dessa. Någon sådan förfogade Tyskland inte över och Bismarck såg heller ingen anledning att starta en kraftig sjömilitär upprustning (Wehler, 1969, s 192). För det andra skulle försök att etablera ett tyskt kolonialvälde medföra slitningar och utmaningar i förhållande till den ledande koloniala makten Storbritannien. Bismarck var emellertid angelägen om att undvika dylika konflikter då Tyskland i så fall riskerade att skapa ett hotfullt engelsk-franskt närmande (Stoeker, 1977, s 13). För det tredje ansåg Bismarck, att ett så betydande projekt som förvärv av kolonier skulle innebära, fordrade ett omfattande stöd hos allmänheten. Och något sådant stöd kunde han inte upptäcka (Wehler, *ibid*, s 193). Och – slutligen – skulle ett kolonialt engagemang nödvändigtvis kräva riksdagens medverkan, något som Bismarck till varje pris ville undvika. "Kolonialverwaltung wäre nur Vergrößerung des parlamentarischen Exerzierplatz", fastslog han.¹⁷

I mitt fallstudium kommer jag, som aviserats, att undersöka huruvida Lenins finansoligarki varit den ledande kraften bakom framväxten av det tyska kolonialväldet. Jag inleder nedan med en beskrivning av hur de första kolonierna förvärvades. Därefter analyseras Bismarcks motiv, var- efter frågor kring (L4) ställs.

3.2 Kolonialpolitikens inledning

3.2.1 Sydväst-Afrika

I maj 1883 sålde Nama-hövdingen Josef Fredriks till Bremerköpmannen Lüderitz en kustresa – Angra Pequena – för det facila priset av 100 pund och 200 gevär (Westphal, 1984, s 20). Lüderitz syftade med detta förvärv bl a att finna ett avsättningsområde för tyska industrivaror och att exploatera (förmodade) rika mineraltillgångar. På hösten samma år utvidgade den oförtröttlige köpmannen "sina" besittningar genom att – med bedrägliga metoder – förvärva stora landområden.¹⁸ Denna gång var köpeskillingen 500 pund och sextio gevär (Westphal, *ibid*, s 21). Lüderitz bombarderade Auswärtiges Amt i Berlin med krav på rikets skydd för de fördrag han ingått.

I september 1883 riktade den tyska Londonambassaden en förfrågan till det brittiska utrikesdepartementet om man gjorde anspråk på Angra Pequena och vad dessa anspråk i så fall vilade på. Några år tidigare hade Foreign Office uttryckligen förklarat – då tyskarna vänt sig hit för att begära skydd för sina missionärer – att det aktuella området låg utanför brittisk jurisdiktion (Ay-

delotte, 1937, s 44). Nu förklarade man emellertid att *hela* området mellan (den brittiska) Kapkolonin och sydgränsen av Portugals besittningar (Angola) representerade ett brittiskt intresseområde. Sättet att formulera detta anspråk var onekligen förvånande. Å ena sidan klargjorde man att det inte kunde vara tal om brittisk överhöghet över det berörda området. Men, å andra sidan, underströk man, att om andra makter reste territoriella anspråk här skulle en kränkning av Storbritanniens "legitima rättigheter" föreligga. Den brittiske historikern AJP Taylor karakteriserar, med rätta, detta svar som "manifestly absurd" (1970, s 26).

Orsaken till detta besynnerliga agerande hade att göra med en intervention från Kapkolonins sida i brittiska UD:s handläggning av fallet. Från London ansåg man sig till att börja med inte kunna göra anspråk på de områden i Sydvästafrika, som intresserade tyskarna. Men i Kapkolonin såg man med stigande oro på Lüderitz aktiviteter. Kapkolonins premiärminister Scanlen försökte få London att tillkännage ett slags sydafrikansk Monroedoktrin. Det märkliga svaret på den tyska förfrågan skall således ses i ljuset av att Scanlens intervention delvis kröntes med framgång (Aydelotte, 1937, s 34–36).

Bismarck återkom nu med en skarpt formulerad begäran om att få veta på exakt vilka rättsliga grunder Storbritanniens anspråk vilade. Denna not, som överlämnades i slutet på december 1883, förblev obesvarad i nästan sju månader (*ibid*, s 37).

I början av 1884 avsändes den tyska kanonbåten Nautilus till Angra Pequena för rapportering till Berlin om Lüderitz "förvärv". I mars inkom från befälhavaren till utrikesdepartementet en positiv rapport. Goda hamnfaciliteter konstaterades och en gynnsam framtid för de berörda områdena förutskickades (*ibid*, s 93).

Samtidigt växte irritationen i Tyskland visavi Storbritannien av flera olika orsaker. Fiji-öarna kom på våren detta år att utgöra en anledning till tysk förtrytsamhet. Efter det att Bismarck, som nämnts, avvisat en framstöt från Fiji om tyskt protektorat, hade Storbritannien 1874 annekterat ögruppen. I samband härmed hade de rätt betydande tyska intressena här lämnats utan beaktande. Samtliga lån, som tyskar beviljat invånare på Fiji, ogiltigförklarades. Tyska nybyggare kördes helt sonika bort från gård och grund utan någon form av ekonomisk gottgörelse (Townsend, 1921, s 57). Alla klagomål avvisades i

London. När Bismarck föreslog en gemensam undersökningskommission förkastades förslaget bryskt. Likväl förnyade Bismarck sitt krav. I januari 1884 presenterade Foreign Office en lång promemoria, som förklarade varför rikskanslerns begäran omöjlig kunde villfaras (Aydelotte, 1937, s 52).

Det är nu tydligt att Bismarcks tidigare oreserverat anti-koloniala position gradvis börjar förändras. Redan i augusti 1883 tar han initiativ till att sondera opinionens inställning till den koloniala frågan. Regeringspressen instrueras, att försiktigt börja ventilera denna. H A Turner konstaterar, i en utmärkt uppsats om motiven till Bismarcks första imperialistiska framstötter:

"Obviously, Bismarck was sounding public, or at least press, opinion on the colonial question. From all accounts, the reaction was generally affirmative, with the bulk of the 'respectable' press favoring support for Lüderitz' project" (1967, s 59).

En annan faktor av fundamental betydelse för möjligheterna av en tysk kolonialpolitik utgjordes av *det utrikespolitiska läget*. Det råder fullständig konsensus bland historikerna om att detta för Tysklands del utvecklade sig i utomordentligt gynnsam riktning under 1883–85. Det tidigare främsta hindret för ett tyskt kolonialt engagemang – den koloniala världsmakten Storbritanniens motstånd – var nu i stort sett undanröjt. Britterna hade vid denna tid dragit på sig så många och svåra utrikespolitiska problem, att de omöjligt kunde kosta på sig en allvarlig konflikt också med Tyskland.

I Centralasien trängde Ryssland obevekligt fram och framstod alltmer som en fara för britternas välde i Indien. I Afghanistan hotade de framflyttade ryska positionerna att leda till krig (Gründer, 1985, s 55). I Egypten var rivaliteten mellan England och Frankrike intensiv. Sedan Napoleontiden kämpade man om vem som här skulle utöva det avgörande inflytandet. 1882 tillspetsades motsättningarna genom den ensidiga brittiska ockupationen. Konflikterna mellan England-Frankrike och England-Ryssland hade Bismarck skickligt underblåst (Stoecker, 1977, s 24). Alliansbrodern Ryssland hade stötts i sina Centralasiatiska framstötter och Frankrikes koloniala expansion hade i honom funnit en ytterst välvillig understödjare. I det sistnämnda fallet är motivet uppenbart. Genom att länka Frankrikes utrikespolitiska intresse i transocean riktning, kunde, hoppades han, den franska revanschis-

men visavi Tyskland – avseende amputationen av Elsass-Lothringen – hållas på en tillbörligt låg nivå.

Nu kunde således Bismarck ta koloniala initiativ för egen del, utan att behöva riskera att ställas inför en obehaglig brittisk-fransk front. Genom den inflammerade motsättningen mellan sistnämnda parter vad gäller den egyptiska frågan kunde – vid brittiskt motstånd mot Bismarcks initiativ – "mottryck" här utövas (Wehler, 1969, s 262). Gründer går så långt som att säga, att den för Tyskland gynnsamma utrikespolitiska konstellationen utgjorde ett *conditio sine qua non* för den bismarckska kolonialoffensiven (1985, s 55).

I april 1884 kommer så Bismarcks förklaring om att Sydvästafrika var att betrakta som tyskt "Schutzgebiet". I slutet av sommaren följer britternas formella "erkännande" av de tyska anspråken (Aydelotte, 1937, s 122–23).

För att ge ett något större djup åt framställningen av den tidiga tyska kolonialpolitiken tänker jag ge en någorlunda fyllig bild också av förvärvet av Kamerun. Annekteringarna i Östafrika och i Asien ges blott korta beskrivningar.

3.2.2 Kamerun

Under 1870-talet hade hanseatiska handelshus inlett en omfattande handel på Afrikas västkust. Särskilt firman C Woermann, som sedan 1880 leddes av Adolph Woermann, intog en viktig ställning vad gäller handelsoperationer i kustområdena mellan Liberia och Angola.¹⁹ Handeln med Västafrika ökade snabbt – Hamburgs export mellan 1871 och 1873 sexdubblades (Kennedy, 1982, s 174). Vinsterna för Hansa-städernas köpmän var angenämt höga. Från Västafrika hemfördes främst palmolja, som användes i tvålframställningen, medan afrikanerna fick mottaga den tyska civilisationens välsignelser i form av brännvin och gevär. Enligt Wehler utgjorde brännvin (av mycket tvivelaktig kvalitet) cirka 60 procent av den tyska exporten till dessa områden (1969, s 325).

Den kedja av händelser, som ledde till att Kamerun på sommaren 1884 förklarades vara tyskt protektorat, inleddes märkligt nog av ett misstag. På våren 1883 hade legationsrådet med ansvar för frågor rörande transocean handel vid Auswärtiges Amt i Berlin – Henrich von Kusserow – kommit över ett avtal mellan England och Frankrike om handeln i Västafrika. Enligt Kusserows tolkning skulle avtalet innebära, att kolonialmakterna England och Frankrike – med uteslutande av

icke-koloniala makter som exempelvis Tyskland – kom överens om att belägga utlänningarnas handel med diskriminerande tullar. Hade detta varit sant, hade förvisso utsikterna för den tyska handeln i hela området varit synnerligen dystra (Turner, 1967, s 53).

Den östtyske forskaren H P Jaeck har emellertid visat, att Kusserows tolkning sakligt sett var felaktig (1960, s 53–4). Några överenskommelser angående tullar gjordes inte. Kusserow framlade emellertid – på basis av sin tolkning av fördraget – snabbt förslag till skydd för den tyska handeln. Bl a föreslog han stationering av tyska krigsfartyg på ön Fernando Po. Något förslag om annektering framlade han dock inte. Han hade föga angenäm erfarenhet av sådana förslag. I själva verket var Kusserow en glödande anhängare av tanken på ett tyskt kolonialvälde. Men Bismarcks kategoriska avvisande härav gjorde honom försiktig. (En av hans tidigare promemorior, som i ljusa färger skildrade ett framtida kolonialinnehav, hade av Bismarck försetts med den lakoniska marginalanteckningen ”bläckdiarré”).

Kusserows memorandum kom ungefär samtidigt som larmrapporter från Woermann inkom till Berlin om att engelsmännen höll på att sluta avtal med hövdingar om territoriella förvärv vid Kamerunflodens mynning. Det var just här som den tyska handeln var särskilt livlig. Bismarck tog nu det ovanliga steget att begära information om läget i Västafrika från handelsintressen i Hansastäderna. Svaret från Hamburgs handelskammare var utförligt och utmynnade i det öppna kravet på etablerandet av en tysk koloni i Kamerun. Från Bremens sida önskades en mer omfattande tysk sjömilitär närvaro längs den afrikanska kusten. Dessa svar måste rimligen ha gjort intryck på Bismarck. Tidigare hade nämligen de hanseatiska städerna varit bergfasta anhängare till frihandelsidéerna. Alla former av statlig assistans till handel och näringsliv – även till de egna näringarna – hade konsekvent avböjts. Svaren från Hamburg och Bremen utgjorde således en viktig indikation på att den koloniala frågan kommit i en annan belysning (Turner, 1967, s 54 7).

Andra tecken syntes ge vid handen att frihandelsprinciperna i den koloniala världen var på väg att ersättas av nya former av merkantilism. I den industrialiserade världen hade ju för övrigt Bismarck själv underminerat frihandeln genom sin övergång till protektionism 1879. I Afrika tycktes tecknen hopa sig att stora förändringar var att vänta. I februari 1884 meddelade tyska

handelsmän, att britterna stod i begrepp att annektera det ännu oberoende området Togo. Dessutom träffade England och Portugal i slutet av samma månad en överenskommelse om att Kongoflodens mynning var att betrakta som portugisiskt territorium. Eftersom Portugal sågs som en brittisk drabantstat i internationella sammanhang, tolkades fördraget som ett försök att utsträcka brittiska intressen till Centralafrika. I Tyskland kunde regeringen notera en protestvåg från ett antal tungviktiga handelskamrar (Turner, ibid, s 65).

Några forskare tycker sig ha funnit också rent privatekonomiska skäl till Bismarcks intresse att skydda handeln med Västafrika. Rikskanslern var nämligen personligen en stor jordägare och jordbrukets kris hotade att också drabba honom. Ett viktigt inslag i den agrara produktionen var brännvinsframställning. Den sviktande efterfrågan på hemmaplan hade lett till en allt aktivare exportbefrämjning. Eftersom brännvinsexporten till Afrika var betydande, skulle följaktligen Bismarck med oro sett på tendenserna att begränsa den tyska handeln här (Stoecker, 1960, s 21).

Jag avser att längre fram diskutera Kusserows relation till finansvärlden, vilken vissa forskare – i synnerhet i DDR – fäster stor vikt vid. Om denna relation är föremål för divergerande slutsatser, så råder emellertid enighet i ett avseende. Kusserow utövade ett avgörande inflytande över Bismarcks omvägning i den koloniala frågan, genom att uppfinna en formel, med vars hjälp denne kunde sanktionera att den tyska flaggan hissades över diverse områden i Afrika och Asien. Vi har sett, att en viktig anledning till Bismarcks avvisande hållning till kolonier var oviljan att utöka riksdagens makt. Att bygga upp en kolonial förvaltning i tyska rikets regi, skulle ju inte kunna ske utan riksdagens välvilliga medverkan. Kusserow kom emellertid på, att privata intressenter skulle kunna ges speciella statliga koncessioner av samma typ som brittiska ”Chartered Companies”. Tidigare hade Storbritannien använt denna organisationsmodell i Indien – East India Company – och nyligen hade modellen använts vid skapandet av British North Borneo Company. Genom ett dylikt arrangemang skulle ett oktrojerat bolag överta alla förvaltningsuppgifter och tyska staten skulle inte åsamkas några kostnader. Härmed skulle också riksdagen kunna hållas utanför (Turner, 1967, s 68–9 och Wehler, 1969, s 276, 312 och passim).

I juli 1884 förklaras Kamerun – liksom den

blygsamma kustremsan Togo – som stående under den tyske kejsarens beskydd. Förvaltningsansvaret överförs till ett för de olika handelsintressena gemensamt organ under Woermanns ledning (Gründer, 1985, s 84).

3.2.3 Östafrika och Nya Guinea

I Östafrika var sedan länge de hamburgska handelshusen O'Swald & Co och Hansing & Co verksamma. Med operationsbas på Zanzibar bedrev de en lukrativ handel med fastlandet. Det bör observeras, att de inte framförde några krav på intervention från Berlins sida till skydd för sina kommersiella aktiviteter.

Den viktigaste faktorn i annekteringen av det blivande tyska Östafrika utgörs av en tysk conquistador, en sällsam gestalt vid namn Carl Peters. Peters (1856–1918) var prästson, som efter doktorsexamen i historia hade uppehållit sig ett par år i England. Här hade han förvandlats till en fanatisk kolonialentusiast. Åregirig och med ett närmast patologiskt hävdelsebehov kastade han sig med ursinnig energi över diverse olika koloniala projekt. 1882 grundade han *Gesellschaft für Deutsche Kolonisation*, som syftade till omedelbara koloniala förvärv. Hans aggressiva erövringslusta vägledades av en princip, nämligen det hänsynslösa berikandet av det egna folket på andra – och svagare – folks bekostnad. Under 1884/85 slöt Peters i Östafrika en serie "fördrag" genom vilka de lokala styrelsemännen ställde sig under tyskt "beskydd".²⁰

Peters angav ofta ekonomiska motiv – som att finna marknader för tyska industrivaror – till sina erövringar. Emellertid synes det klart, att dylika motiv var av klart underordnad betydelse i hans fall. Avgörande var snarast en "ideologisk imperialism" (Wehler), som hade sina rötter i en hård och obeveklig nationalism liksom i en uttalat socialdarwinistisk föreställningsvärld. Det förtjänar att nämnas, att Peters ingalunda fann några beundrare i de i Östafrika verksamma tyska köpmännen. Istället var Peters och hans klick föremål för hat från de sistnämndas sida.²¹

I februari 1885 yrkade Peters på rikets skydd för "sina" besittningar med motiveringen, att han hade lagt grunden till ett framtida "tyskt Indien" i Östafrika. Efter det att ett handelssällskap ("Deutsch-Ostafrikanischen Gesellschaft") bildats – med uppgift att sköta bla förvaltningsåliggandena – villfors hans begäran (Gründer, 1985, s 86–7).

I Asien hade den tyska handeln utvecklats sär-

skilt snabbt i den polynesiska övärlden. Handeln med Samoa och Tonga kontrollerades nästan helt av tyska intressen. 1879 hade emellertid det dominerande handelshuset här Godeffroy – på grund av oförsiktiga spekulationer hamnat i akuta svårigheter. Inför hotet att brittiska intressenter skulle ta över verksamheten, hade Bismarck lagt fram en proposition i riksdagen syftande till ekonomiskt bistånd till Godeffroy. Propositionen hade emellertid röstats ned av en frihandelsvänlig konstellation.²² Istället hade de tyska intressena räddats av ett finanskonstium under ledning av Adolph von Hansemann – chef för storbanken Disconto-Gesellschaft – och Bismarcks privatbankir Gerson von Bleichröder.

Genom denna framgångsrika operation hade dessa bankirers intresse också kommit att riktas mot en större ö, nämligen Nya Guinea. Hansemann, som fö var svåger till kolonialivraren vid UD Kusserow, tog 1882 tillsammans med sagde Bleichröder och andra finansmän initiativ till bildandet av ett "Nya Guinea-konstium". Syftet var att för Tysklands räkning förvärva norra delen av ön. (Den södra delen av Nya Guinea gjorde Australien anspråk på). Två år senare slöt en agent för detta konstium avtal med lokala härskare om förvärv av ett stort område. I slutet av samma år, 1884, ställdes detta och andra områden på norra delen av Nya Guinea, liksom ett antal närbelägna öar, under kejsarens beskydd (Gründer, 1985, s 90–3).

3.3 Bismarcks motiv – sammanfattande analys

Hittills har jag väsentligen uppehållit mig vid motiv till Bismarcks kolonialoffensiv, som varit knutna till specifika områden. Men även ur dessa beskrivningar torde ett visst mönster framträda. En bakomliggande förutsättning för hela vägen av protektoratsförklaringar var det utrikespolitiska läget. Mycket talar för att detta var ett nödvändigt villkor för Bismarcks omsvängning i den koloniala frågan. Däremot torde det för Tyskland fördelaktiga läget i sig inte ha varit ett tillräckligt villkor. Kompletterande förklaringar är således erforderliga.

Ett motiv vi mött flera gånger är stödet till transocean handel. Detta motiv är det som oftast framhålls i forskningen – även om det råder delade meningar om vilken vikt det bör tillmätas. Den utmärkte historikern Hans Ulrich Wehler placerar det ekonomiska motivet i ett vidare samhälleligt sammanhang (Wehler, 1969, s 39–111).

Tyskland – och andra industrinationer – drab-

bades av en långvarig lågkonjunktur, som varade mellan 1873–1896. För Tysklands del innebar åren 1873–1879 en djup ekonomisk kris. Under 1879–1882 skedde en svag återhämtning, som dock förbyttes i en förnyad nedåtgående trend. Först efter 1896 ägde en mer varaktig ekonomisk uppgång rum. Några siffror på krisen må anföras. Om det samlade *börsvärdet* sätts till 100 år 1913, så var detta innan krisen inträdde (1873) 102, för att 1877 ha fallit till 37 (ibid, s 82). Vad gäller *prisnivån* (i grossistledet), så noterar vi (1913=100) år 1873 120 och 1879 81 (ibid, s 76). Andra ekonomiska krissymptom är sjunkande reallöner och vinster, ökad arbetslöshet och ett stort antal strejker (ibid, s 75–84). För industrins del manifesterar sig det betryckta läget i hög grad som en *överproduktionskris*.

När de ekonomiska indikatorerna åter vänder nedåt 1882 – efter den tillfälliga uppgången – blir chockverkan stor och pessimismen griper omkring sig. Det är av intresse att notera, att det är just vid denna tidpunkt, som en organiserad kolonial rörelse i större omfattning börjar växa fram (Bendikat, 1984). Om man ser Bismarcks begynnande kolonialpolitik som ett svar på den tyska industrins överproduktionsproblem, så måste man vara klar över att rikskanslern ingalunda tidigare varit överksam vad gäller stöd till industrins exportansträngningar. Sedan mitten och slutet av 1870-talet vidtog Bismarck i själva verket en rad åtgärder för att befrämja tysk export. Subventioner till reguljär ångbåtstrafik till olika delar av världen, utvidgat konsulärt beskydd, reducerade tariffer på järnvägar och kanaler för exportindustrin – se där några exempel på framväxten av en sk interventionsstat (Wehler, ibid, s 436). Man kan sålunda betrakta Bismarcks ”bid for colonies” 1884/85 som en fortsättning – om än på en kvalitativt ny nivå – av en politik, som inletts flera år tidigare.

Om man hävdar, att det ekonomiska motivet var av stor betydelse för Bismarck, måste man samtidigt tillstå, att hans kolonialpolitik tillhör hans allra mest misslyckade initiativ. (Aydelotte, 1951, s 54). Det tyska kolonialväldet kom, påpekar Aydelotte, att kosta skattebetalarna sex gånger mer än vad köpmän och investerare kunde tillgodogöra sig i form av vinster (ibid, s 54). Som lösning på Tysklands överproduktionskris framstår kolonialpolitiken som ett obestridligt fiasko. Av den tyska utrikeshandeln kom – före 1914 – kolonierna endast att svara för 0,5 procent (Stoecker, 1977, s 155). Socialdemokratiska anti-

imperialister i den tyska riksdagen utgick ofta i sin kritik av ”kolonialsvindeln” från detta faktum. Så konstaterade August Bebel, exempelvis, att förlusten av handeln med Danmark, skulle betyda oerhört mycket mer än förlusten av handeln med alla de egna kolonierna (ibid, s 155).

Det är tveksamt, om Bismarck egentligen fäste några större ekonomiska förhoppningar på förvärv av kolonier. Det är viktigt att påpeka, att dennes kolonialengagemang väl låter sig förklaras, även utan att ekonomiska lönsamhetsberäkningar förutsätts. Paul Kennedy understryker, att ”the number of birds which Bismarck sought to kill with this one stone (colonial policy, GF) is truly remarkable, even for him” (1982, s 177).

Ett viktigt motiv är av sk socialimperialistisk natur. Med ”socialimperialism” skall då förstås en externalisering av inre konflikter. Den snabba industrialiseringen i Tyskland hade skapat allvarlig social oro. Arbetarrörelsens framträdande hotade samhällets etablerade intressen. Bismarck såg i kolonialpolitiken en möjlighet att öka stödet för de samhällsbevarande krafterna och, samtidigt, undergräva den politiska oppositionen. Wehler beskriver ingående hur rikskanslern bidrog till att frambesvärja en ”kolonial yra”, som kom att fungera som en form av *eskapism* i en tid präglad av samhälleliga kriser och konflikter (1969, s 464–85).

Ett konkret exempel på en socialimperialistisk taktik från Bismarcks sida finner vi vid valet till riksdagen på hösten 1884. Vid det föregående valet (1881) hade de partier Bismarck stött sig på fått vidkännas förluster. Den under våren 1884 inledda kolonialoffensiven var – som valtaktisk manöver – riktad främst mot vänsterliberaler och socialdemokrater, vilka motsatte sig koloniala förvärv.²³ Taktiken var framgångsrik. Som en följd av valresultaten, stärkte Bismarck sin position i riksdagen.²⁴

Socialimperialism är ett exempel på en machiavellisk härskarteknik. Kolonialpolitiken erbjuder ett annat exempel på Bismarcks mästerliga utnyttjande av dylika tekniker. Det har nämnts, att en tysk kolonialframstöt skulle innebära konflikter med Storbritannien. Av ett alldeles speciellt skäl synes Bismarck vid denna tidpunkt ha önskat ett försämrat förhållande till detta land. Det förhöll sig nämligen så, att den tyske kejsaren – Wilhelm I – var mycket gammal och, mänskligt att döma, snart skulle efterträdas av kronprinsen Friedrich Wilhelm. Den senare var en liberalt och humanitärt sinnad man, som Bismarck stod i

ett dåligt förhållande till. Vid ett tronskifte fruktade Bismarck att han skulle entledigas, ett tyskt "Gladstone kabinet" bildas och ett parlamentariskt styrelseskick införs. Denna situation måste förhindras från att uppkomma. Genom kolonialpolitikens menliga inverkan på förhållandet till Storbritannien hoppades sålunda Bismarck, att kronprinsens engelskvänlighet skulle undermineras (Gründer, 1985, s 53–4).²⁵

Jag har här presenterat en uppsättning olika motiv till Bismarcks dramatiska omsvängning i prokolonial riktning under 1884/85. Det ekonomiska motivet är det som oftast framhålls. Jag har emellertid understrukt, att en fullgod förklaring till den uppblussande tyska kolonialismen kan ges även utan att den ekonomiska faktorn ges särskild prioritet. Men – frågar sig den kritiske läsaren – hur skall man då förstå den framträdande plats, som ekonomiska förhållanden och krav spelade i avsnitt 3.2? Tog inte Bismarck intryck av de olika ekonomiska intressenternas yrkande på stöd från staten i form av annekteringar? Jo, det är nog svårt att bestrida att han tog ett visst intryck härav. Men samtidigt måste det framhållas, att dylika krav hade han före 1884 *konserverat* förkastat. Det måste följaktligen vara *andra* förändringar, som främst förklarar rikskanslerns drastiska positionsförskjutning. Ett antal sådana förändringar har behandlats i detta avsnitt.

3.4 Finansintressen och kolonialpolitik

Den uppmärksamme läsaren måste undra var Lenins finansoligarki tagit vägen. Ett huvudsyfte med mitt fallstudium var ju att granska finansvärldens roll vid framväxten av Tysklands koloniala besittningar. Svaret på undran är helt enkelt, att dennas roll var – *i stort sett* – negligierbar. Bismarcks kolonialinitiativ låter sig ju förklaras, utan att några referenser till storbankers och finansmäns pådrivande funktion är nödvändiga. För Tysklands del är sålunda (L4b) – avsnitt 2.3.1 ovan – felaktig. Eftersom (L4a) synes följa ur (L4b), måste således också (L4a):s sanning starkt ifrågasättas. Att (L4a) verkligen är falsk skall jag mer *direkt* försöka visa, genom en kritisk undersökning av den särskilt i DDR företrädde åsikten, om finansoligarkins avgörande inflytande över tysk kolonialpolitik.

Den tes som hävdas i DDR är (L4a). Så gör, exempelvis, Jaeck gällande, att den ledande storbanken Disconto-Gesellschaft under ledning av Hansemann – sekunderad av Bleichröder – var

den avgörande kraften bakom Bismarcks kolonialpolitik.²⁶ Precis samma tes omfattar också Stoecker (1960, s 17). Det är i DDR-litteraturen konstellationen Hansemann/Bleichröder, som framhålls som storfinansens spjutspetsar. Något övertygande bevis för storfinansens inflytande presenteras emellertid knappast.

Det finns, såvitt jag lyckats utröna, faktiskt bara ett exempel, som kan åberopas, där bankintressen på något påtagligt sätt ivrat för koloniala förvärv före Bismarck inleder sin kolonialpolitik på våren 1884. Jag syftar då på det tidigare nämnda-bildandet av ett "Nya-Guinea-Konsortium" under Hansemanns och Bleichröders medverkan. Det måste dock observeras, att det inte här är uppenbart vilka som *egentligen* var initiativtagare och vilka som utövade reellt inflytande.

För anhängare av (L4a) för tyskt vidkommande tillmäts legationsrådet vid Auswärtiges Amt – Heinrich von Kusserow – vanligen ett slags nyckelställning.²⁷ Som svåger till Hansemann anses han ha – på ett avgörande sätt – påverkat rikskanslern i kolonialvänlig riktning. Och, hävdar Jaeck: "Kusserow und Hansemann arbeiteten in Fragen der Kolonialpolitik nachweislich Hand in Hand" (1960, s 52). Det tas i detta sammanhang för givet, att Kusserow förmåddes att agera på ett sätt, som gynnade storfinansens intressen. Man söker dock förgäves efter stöd för den underförstådda relationen mellan herrar Kusserow och Hansemann. En del talar för att relationen faktiskt kan ha varit den omvända, nämligen att det var Kusserow, som fick Hansemann till kolonialt engagemang. (Wehler, 1969, s 223–5). Intressant nog medger faktiskt en av de ledande imperialismforskarna i DDR – Helmuth Stoecker – att relationerna mellan Hansemann-Kusserow-Bismarck är oklara. Särskilt Hansemanns roll representerar, påpekas det, helt enkelt en vit fläck inom forskningen (Stoecker, 1977, s 25).²⁸

En del av vad DDR-forskarna i sin iver gjort för att tydligt dokumentera finansvärldens inblandning i kolonialpolitiken, måste ses som en ytlig form av maktsociologi. Genom att påvisa närvaron av ett antal prominenta bankirer i diverse olika koloniala sammanhang, anser man sig ha visat, vilken ledande roll dessa spelat. Men *delta-gande* i olika sammanhang är naturligtvis *inte* liktydigt med att inflytande verkligen utövas. Delta-gandet måste först så s tolkas innan några säkra slutsatser kan dras. Denna sanning kan knappast illustreras bättre än med relationen mellan den i olika koloniala projekt figurerande bankiren

Bleichröder och rikskanslern själv. Bleichröder är intressant inte minst av det skälet, att han kallats "kronvittnet" för den marxistiska tesen om finanskapitalets ledande roll i den tyska kolonialpolitiken (Gründer, 1985, s 65).

Om förhållandet Hansemann-Kusserow-Bismarck delvis är insvept i dimma, så gäller detta inte förhållandet mellan Bismarck och hans bankir. Genom Fritz Sterns grundliga forskningar om detta förhållande – redovisade i den lika fascinerande som solida studien *Gold and Iron* (1977) – vet vi åtskilligt om vilken roll Bleichröder spelade för Bismarck och för det tyska samhället.

Bleichröder var av judisk börd och den förste juden, som adlades i Preussen utan att först ha konverterat till kristendomen. Stern klarlägger hur den måttlöst förmögne Bleichröder upptogs av en stark lidelse av att vinna socialt erkännande i ett samhälle, som präglades av långtgående aristokratisk ståndshögfärd. Det är ställt utom tvivel, att Bismarcks bankir medverkade i koloniala evenemang för att visa sitt nationella sinnelag. De summor, som han härvidlag ställde till förfogande, motiverades av "patriotisk plikt". Att tro att Bleichröder i kolonialpolitiken såg goda möjligheter till räntabla investeringar är, hävdar Stern, en direkt förolämpning mot hans finansiella begåvning (1977, s 415). Stern kallar därför Bleichröder för "the reluctant colonialist" (ibid, s 394). Att tro att denne skulle varit istånd till att påtvinga Bismarck en politik, som han motsatte sig, är alldeles verklighetsfrämmande. När väl Bismarck bestämt sig för sina första prokoloniala sonderingar, kunde omöjlig Bleichröder låta bli att engagera sig. Han blev, som Stern uttrycker det, "a captive of his prominence". Och Stern tillfogar, att "he had to support the government if he wanted to preserve his special position among German bankers" (ibid, s 416). Kort sagt: Något stöd för (L4a) i fallet Bleichröder står inte att finna.

Om någon till äventyrs anser, att analyser av ovanstående slag är alltför personfixerade, så låt oss betrakta fakta om finansvärldens intresse för kolonierna. Det avgörande för kolonialt intresse är då inte vad man säger, vilka petitioner man undertecknar o dyl, utan vilken faktisk beredskap man visar att ställa kapital till förfogande. Ur litteraturen framträder här ett otvetydigt mönster

av *objektivt* ointresse. Åtminstone fram till 1906 möter oss ständigt samma historia om *kapitalbrist* vad gäller olika koloniala företag (Gründer, 1985, s 46). Samma bild framkommer också ur DDR-litteraturen, när man gör olika länderanalyser och när man inte försöker göra mer generella iakttagelser.²⁹ Att hävda, att tyska finanskratser var en pådrivande kraft – eller, mer tillspetsat, att dessa var den ledande kraften – bakom tysk kolonialpolitik, är rätt och slätt felaktigt. Det var i långt högre utsträckning regeringen, som drev på finansvärlden att intressera sig för kolonierna, än det var investerare, som utövade påtryckningar på en motsträvig regeringsmakt (Wehler, 1969, s 444–5).³⁰ Således: (L4a) måste betraktas som falsifierad.

3.5 Avslutande kommentar

Den slutsats vi drog efter analysen i 2.3 var, att Lenins teori om imperialismen – i här angiven tolkning – stöds av vissa fakta, men motsägs av andra. Ur vårt fallstudium i avsnitt 3 följer emellertid en mer entydigt negativ slutsats.

Inte i någon rimlig mening kan finansintressen ses som den främsta förklaringsfaktorn till framväxt (och utveckling) av Tysklands kolonialpolitik. Såväl (L4a) som (L4b) måste ses som falsifierade.

Tyskland valdes som studieobjekt eftersom detta land bättre än något annat motsvarade Lenins "finanskapitalism". Ovannämnda slutsatser är därför allvarliga. Lenins teori kan inte – denna konklusion kan vi knappast komma förbi – ge någon tillfredsställande förklaring till kolonialismens explosionsartade utveckling under tiden före och runt sekelskiftet 1900.

Av vad som nu sagts följer emellertid *inte*, att Lenins teori måste ses som så s fullständigt falsifierad. Att teorin inte kan förklara ett av de fenomen den – givet min tolkning – är avsedd att förklara, utesluter inte att övriga fenomen kan ges tillfredsställande förklaringar. Ett misslyckande att förklara den formella typ av imperialism, som kolonialismen utgör, är således inte liktydigt med ett misslyckande att förklara den *informella* typen av imperialism. Till den leninistiska teorins förklaringskraft vad gäller sistnämnda fenomen återkommer jag i ett senare sammanhang.

Noter

Denna uppsats ingår i ett projekt finansierat av Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet (HSFR), Stockholm. Uppsatsen presenterades vid VIII Nordiska Statskunskapskongressen i Köpenhamn, 16–19 augusti 1987. Jag vill tacka deltagarna i arbetsgruppen "Utrikespolitik", liksom Lennart Olausson, för tankvärda synpunkter.

¹ För en behandling av ett antal olika förklaringar hänvisas till Rystad och Tägil (1970, s 7–104).

² Den vetenskapliga ambitionen framgår tydligt av hans *Notebooks on Imperialism* (1968), där man i detalj kan studera hans arbetsmetod. Hans beläsenhet är omfattande; han har under sina förberedelser för boken läst, excerperat och kommenterat 148 böcker och 232 artiklar. I sin strävan att finna sanningen om imperialismen hämtar Lenin, utan ideologiska betänkligheter, en myckenhet av data och statistik från "borgerliga" vetenskapsmän. Ett belysande exempel från *Notebooks* må anföras. Om Dr G von Schulze-Gaevernitz, som författat en skrift om den brittiska imperialismen, konstaterar han inledningsvis:

"Scoundrel of the first order and vulgar to boot, Kantian, pro-religion, chauvinist, – has collected some very interesting facts about British imperialism and has written a lively, readable book. Travelled in Britain and collected a mass of material and observations. You've done a lot of plundering, you British gentlemen; allow us, too, a bit of plundering – with Kant, God, patriotism, and science to 'sanctify' it = such is the sum and substance of the position of this 'savant'!! (Also a lot of needless verbiage)" (1968, s 446).

³ Med "avslutad kolonialism" menas att efter 1900 sker få koloniala *nyförvärv*. Den koloniala rivaliteten är sannerligen inte avslutad.

⁴ En tolkning av detta slag finner vi hos Stokes (1969). Han hävdar energiskt, att Lenin inte alls, som man vanligen antar, försökte förklara det sena 1800-talets koloniala flodvåg. "Lenin made it plain that the era of monopoly finance capitalism did *not* coincide with the scramble for colonies between 1870 and 1900 but came after it" (1969, s 289).

Det bör framhållas, att de analyser som görs i denna uppsats naturligtvis endast gäller den tolkning av Lenins teori, som jag valt.

⁵ Det är notabelt, att Lenin betraktar året 1876 som ett slags vattendelare; ty det är här, säger han, som det för-monopolitiska stadiet i stort sett är avslutat (ibid, s 79).

Något före Lenin utvecklar en annan av bolsjevikledarna – N Bucharin – en teori om imperialismen, som företer flera viktiga likheter med den leninistiska teorin. Även i Bucharins fall är det ställt utom tvivel, att den koloniala expansionen tillhör de fenomen som måste förklaras. Liksom Lenin ser Bucharin kapitalexporten som den avgörande kau-

sala faktorn. "Diese Grossmächte haben sich, durch die Bedürfnisse des vaterländischen Kapitals angespornt, äusserst rasch die freien Gebiete gesichert; seit den siebziger und achtziger Jahren des vorigen Jahrhunderts gingen die 'Gebietserwerbungen' in einem fieberhaften Tempo vor sich." Kolonialpolitik har, tillfogar Bucharin, blivit "zu einer wahren Manie aller modernen kapitalistischen Staaten" (1969, s 91).

⁶ För en ingående beskrivning av kapitalexportens olika former hänvisas läsaren till Staley (1935, s 17–24).

⁷ Lenin hävdar inte att kapitalexporten är den enda faktor av betydelse. Vid sidan av kapitalexport, är säkrändet av marknader och råvaror också av betydelse. Men enligt Lenins uppfattning är kapitalexporten den viktigaste faktorn och den faktor som relativt sett ökar mest i betydelse. För en fördjupad (marxistisk) analys av hur dessa tre faktorer förhåller sig till varandra rekommenderas Bucharin (1969, s 104–120).

⁸ Robinson och Gallagher hävdar i en berömd uppsats – "The Imperialism of Free Trade" (1953) – att det finns en observerbar kontinuitet i den brittiska expansionen under 1800-talet. Det är alltså inte så, som det ofta sagts, att mitten av detta sekel präglas av en anti-imperialism som först efter 1870 efterträds av en aggressiv imperialism. Förklaringen till det till synes förändrade brittiska agerandet finner de i principen "trade with informal control if possible; trade with rule when necessary" (1953, s 13). Enligt Robinson och Gallaghers synsätt är det förhållanden i *periferin*, som bestämmer om formell eller informell imperialism uppträder. Denna teori låter sig infogas som ett kompletterande inslag i Lenins teori. Det viktiga är då att observera, att drivkrafterna från de *kapitalistiska* makternas sida hela tiden förblir desamma. Det är alltså *inte* så – från *metropolernas* horisont – att den formella imperialismen fordrar en typ av förklaring och den informella en annan typ av förklaring.

⁹ Under mellankrigstiden ökar imperiets betydelse återigen. År 1929 utgör de koloniala investeringarna nästan 60 % (Barratt-Brown, s 190–1).

¹⁰ Processen skildras ingående i Ansprenger (1966).

¹¹ Detta gäller – exempelvis – för Cohen (1973, s 64), Fieldhouse (1961), Langer (1935) och Waltz (1979, s 24):

¹² Kritiken finner vi hos – bla – Baumgart (1982, s 110), Cohen (1973, s 64), Fieldhouse (1961), Langer (1935) och Waltz (1979, s 24).

¹³ Det bör tilläggas, att från konstaterandet att stormakter som Italien, Japan, Ryssland och USA var nettoimportörer av kapital följer *inte*, att investerare i dessa länder inte var aktiva befrämjare av imperialistiska företag. Det var inte bara så att placering av kapital utomlands var ett av de *instrument*, som utrikesledningarna i nämnda länder använde i dylika sammanhang. I vissa fall var t o m investe-

- ringsintressen pådrivande här. Så hade ju – exempelvis – USA:s interventionistiska politik visavi Mexico sin rot bl a i amerikanska investerarens oro för sina tillgångar i gruvdrift, oljeutvinning o dyl. Staley (1935) ger flera exempel härpå.
- ¹⁴ För ett teoretiskt intressant försök att förklara den ryska imperialismen rekommenderas Geyer (1973).
- ¹⁵ En god beskrivning av det rent yttre förloppet vid det tyska kolonialväldets uppkomst återfinns hos Westphal (1984).
- ¹⁶ Wehler analyserar ingående och övertygande vad han kallar Bismarcks "Bonapartistische Diktatur" (1969, s 180–82, 455–74). Ett exempel på hur man i samtiden kunde se på rikets grundare må anföras. Den högkonservative S:t Petersburgsambassadören von Schweinitz yttrade om honom, att han inte sade "... wie Louis XIV 'L'État c'est moi' sondern 'Moi, je suis l'État'" (citerat i Wehler, ibid, s 181).
- ¹⁷ Bismarck citeras här i Jaeck (1960, s 81).
- ¹⁸ I avtalet som slöts talas om "miles" och Lüderitz lät påskina, att det var fråga om engelska mil, som fö var de enda mil de infödda kände till. För sent tvingades de senare inse att Lüderitz avsåg tyska mil (= 7,5 km), vilka var cirka fyra gånger längre (Wehler, ibid, s 272).
- ¹⁹ DDR-forskaren Jaeck ger följande koncisa karakterisering av herr Adolph Woermann: "Er war ein eiskalter Rechner, der keine anderen Gesichtspunkte als die des Profits gelten liess" (1960, s 43).
- ²⁰ För en skildring av figuren Carl Peters och hans verksamhet, se Gründer (1985, s 85–6), Wehler (1969, s 336–72) och Westphal (1984, s 243–47).
- ²¹ H Loth i Stoecker (1977, s 80).
- ²² Wehler (1969, s 215–23). Nederlaget i riksdagen i denna fråga förstärkte i flera år Bismarcks avvisande hållning till alla frågor med kolonial anstrykning.
- ²³ Bismarck yttrade till en medarbetare vid UD: "Die ganze Kolonialgeschichte ist ja Schwindel, aber wir brauchen sie für die Wahlen" (Citerat i Gründer, 1985, s 58). Märkligt nog är detta precis den uppfattning Friedrich Engels förfäktar samtidigt (Wehler, 1969, s 477).
- ²⁴ För ytterligare valresultat, se Langewiesche (Hg, 1984, s 94–5).
- ²⁵ Vid kejsar Wilhelms död 1888 efterträddes han av Friedrich III, som emellertid redan var dödsmärkt. Han dog i cancer efter blott tre månaders regenttid. Tysk kejsare blev nu sonen – Wilhelm II – vilken i politiskt avseende representerade en helt annan och aggressivare inriktning än fadern.
- ²⁶ Jaeck (1960, s 61). Jaeck hävdar, att "många omständigheter" talar för denna tes. Som läsare får man emellertid inte klart för sig vilka dessa omständigheter är.
- ²⁷ Den som går längst i detta avseende är Hallgarten. Han hävdar, att Kusserow, och ingen annan, är att betrakta som den tyska kolonialpolitikens skapare (1963, del 1, s 211). Bakom Kusserow stod dock, enligt Hallgartens förmenande, ett mäktigt uppbåd av storbanker (ibid, s 211–217).
- ²⁸ Det bör betonas, att om några kände till dessa personliga påverkansrelationer, så borde det vara DDR-forskarna. Det är nämligen i DDR – närmare bestämt i Potsdam – som de omfattande arkiven från den tyska kolonialtiden finns samlade. Få västforskare har beretts tillfälle att studera dessa dokumentsamlingar.
- ²⁹ Se Stoecker (1977, s 17, 32, 59, 72 och 85).
- ³⁰ Huvudskälet för dessa påtryckningar från regeringens sida var helt enkelt – när man väl hade bestämt sig för att skaffa kolonier – att bygga upp något *vårt* att försvara. Se Pogge von Strandmann (1969, s 150).

Referenser

- Ansprenger, F: *Auflösung der Kolonialreiche*. München 1966.
- Aydelotte, W O: *Bismarck and British Colonial Policy*. Philadelphia 1937.
- Aydelotte, W O: "Wollte Bismarck Kolonien?" i W Conze. (Hg): *Deutschland und Europa. Festschrift für Hans Rothfels*. Düsseldorf 1951.
- Barratt Brown, M: *The Economics of Imperialism*. London 1974.
- Baumgart, W: *Imperialism. The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion, 1880–1914*. Oxford 1982.
- Bendikat, E: *Organisierte Kolonialbewegung in der Bismarck-Ära*. Brassville/Heidelberg 1984.
- Blomström, M och Hettne, B: *Beroende och underutveckling*. Stockholm 1981.
- Born, K E: *Wirtschafts- und Socialgeschichte des Deutschen Kaiserreichs (1867/71–1914)*. Stuttgart 1985.
- Bucharin, N: *Imperialismus und Weltwirtschaft*. Berlin 1929.
- Böhme, H: *An Introduction to the Social and Economic History of Germany*. Oxford 1978.
- Cairncross, A K: *Home and Foreign Investment 1870–1913*. Cambridge 1953.
- Cohen, B J: *The Question of Imperialism*. New York 1973.
- Dillard, D: *Västeuropa och Förenta Staternas ekonomiska historia*. Lund 1984.
- Edelstein, M: *Overseas Investment in the Age of High Imperialism*. New York 1982.
- Essén, R: *Illusionernas årtionde. Den politiska världsutvecklingen 1917–1930*. Stockholm 1940.
- Feis, H: *Europe, the World's Banker: 1870–1914*. New Haven 1930.
- Fieldhouse, D K: "'Imperialism': an Historiographical Revision". *The Economic History Review*, 2nd series, 14, 1961.
- Geyer, D: "Russland als Problem der vergleichenden Imperialismusforschung" i R v Thadden et al. (Hg): *Das Vergangene und die Geschichte. Festschrift für R Wittram*. Göttingen 1973.

- Green, A och Urquhart, M G: "Factor and Commodity Flows in the International Economy of 1870-1914". *Journal of Economic History*, 36, 1976.
- Gründer, H: *Geschichte der deutschen Kolonien*. München 1985.
- Hallgarten, G W F: *Imperialismus vor 1914*, 2 Bde. München 1963.
- Henderson, W O: *Studies in German Colonial History*. London 1962.
- Hoffmann, W G: *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19 Jahrhunderts*. Heidelberg 1965.
- Jaek, H P: "Die deutsche Annexion" i Stoecker (1960).
- Kemp, T: *Teorier om imperialismen*. Stockholm 1972.
- Kennedy, P: *The Rise of the Anglo-German Antagonism. 1860-1914*. London 1982.
- Kiernan, V G: *Marxism and Imperialism*. New York 1974.
- Langer, W L: "A Critique of Imperialism". *Foreign Affairs*, 14, 1935.
- Langewiesche, D (Hg): *Das deutsche Kaiserreich. 1867/71 bis 1918*. Freiburg 1984.
- Lenin, V I: *Imperialism. The Highest Stage of Capitalism*. New York 1939.
- Lenin, V I: *Notebooks on Imperialism. Collected Works, Vol 39*. Moskva 1968.
- Nehls, K: "Zur Bewegung der Kapitalexporte des deutschen Imperialismus", *Jahrbuch für Wirtschaftsge- schichte*, IV, 1963.
- Pogge von Strandmann, H: "Domestic Origins of Ger- many's Colonial Expansion under Bismarck", *Past and Present*, 42, 1969.
- Robinson, R och Gallagher, J: "The Imperialism of Free Trade", *Economic History Review*, 6, 1953.
- Rystand, G och Tägil, S: *Första och andra världskriget*. Lund 1972.
- Saul, S B: *Studies in British Overseas Trade 1870-1914*. Liverpool 1960.
- Staley, E: *War and the Private Investor*. New York 1935.
- Stavrianos, L S: *Global Rift. The Third World Comes of Age*. New York 1981.
- Stern, F: *Gold and Iron: Bismarck, Bleichröder and the Building of the German Empire*. London 1977.
- Stoecker, H (Hg): *Kamerun unter deutscher Kolonial- herrschaft*, I, (Öst)Berlin 1960.
- Stoecker, H (Hg): *Drang nach Afrika. Die koloniale Expansionspolitik und Herrschaft des deutschen Im- perialismus in Afrika von den Anfängen bis zum En- de des zweiten Weltkrieges*. (Öst)Berlin 1977.
- Stokes, E: "Late Nineteenth-Century Colonial Expan- sion and the Attack on the Theory of Economic Im- perialism", *Historical Journal* 12, 1969.
- Strachey, E J: *The End of Empire*. London 1959.
- Szymanski, A: *The Logic of Imperialism*. New York 1981.
- Taylor, A J P: *Germany's First Bid for Colonies 1884- 1885*. London 1970.
- Thomas, B: "The Historical Record of International Capital Movements to 1913" i J H Adler (ed): *Capital Movements and Economic Development*. London 1967.
- Townsend, M E: *The Origin of Modern German Colo- nialism, 1871-1885*. New York 1921.
- Turner, H A: "Bismarck's Imperialist Venture: Anti-Bri- tish in Origin?" i P Gifford och W R Louis (eds): *Brit- tain and Germany in Africa*. New Haven 1967.
- Waltz, K: *Theory of International Politics*. Reading Massachusetts, 1979.
- Wehler, H W: *Bismarck und der Imperialismus*. Köln 1969.
- Westin Silverstolpe, G: *Välstånd och fattigdom*. Stock- holm 1938.
- Westphal, W: *Geschichte der deutschen Kolonien*. Mün- chen 1984.
- Ziebura, G: "Interne Faktoren des französischen Hoch- imperialismus 1871-1914" i W Mommsen (Hg): *Der moderne Imperialismus*. Stuttgart 1971.
- Zimmermann, L J och Grumbach, F: "Saving, Invest- ment, and Imperialism". *Weltwirtschaftliches Arkiv*, 71, no 1, 1953.
- Zweig, S: *Die Welt von gestern*. (Svensk översättning, Stockholm 1943).